

**Włodzimierz Grzegorz Winkler,
Dorota Piekarska-Winkler**

**Krzyże Etiopii : orientalna ewolucja
na obrzeżach Kościoła**

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 15/1, 101-108

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

WŁODZIMIERZ GRZEGORZ WINKLER
DOROTA PIEKARSKA-WINKLER

KRZYŻE ETIOPII – ORIENTALNA EWOLUCJA NA OBRZEŻACH KOŚCIOŁA

Krzyże Etiopii nie znalazły w literaturze przedmiotu należnego im zainteresowania. Nie ukazała się jeszcze praca, w której przedstawiono by w sposób całościowy ich historię oraz miejsce w świecie chrześcijańskiej sztuki sakralnej¹. Pokazane po raz pierwszy na wystawie sztuki koptyjskiej w Paryżu w 1964 r., a zaraz potem w Niemczech, krzyże Etiopii pozostawiły po sobie ślad jedynie w katalogach z obu tych wystaw i w krótkim omówieniu ich historii autorstwa profesora Murada Kamila². Poza nielicznymi, często quasi naukowymi pracami, temat krzyży etiopskich jest rzadko podejmowany, mimo że budzą one zainteresowanie ze względu na niespotykane nigdzie w świecie chrześcijańskim kształty, znaczenie, a także pewne sposoby ich stosowania.

Celem niniejszego artykułu jest próba kompleksowego scharakteryzowania krzyży etiopskich poprzez zebranie i usystematyzowanie już istniejącej (aczkolwiek chaotycznej) wiedzy o nich.

Pierwsze wzmianki o stosowaniu znaku krzyża w świecie chrześcijańskim odnoszą się do II wieku. Tertulian (+ ok.220 r.) pisał, że w jego czasach upowszechnił się wśród chrześcijan zwyczaj wykonywania nad czołem znaku krzyża podczas podejmowania różnych czynności dnia codziennego (np. ubieranie się, branie kąpeli, wyruszanie w podróż)³. Należy jednak zwrócić uwagę, że znakiem krzyża nazywał Tertulian pierwszą literę słowa „XPISTOS”, czyli

¹ Najbardziej wyczerpujące informacje o historii krzyży etiopskich przedstawił Wacław Korabiewicz – lekarz, który pracując w Etiopii stał się miłośnikiem miejscowej kultury chrześcijańskiej. Jego prace do dziś pozostają cennym źródłem wiedzy o kulcie i symbolice chrześcijaństwa w Etiopii. Zob: *Masqal – krzyż Etiopii*. Wystawa zbiorów Wacława Korabiewicza. Muzeum Narodowe w Warszawie. Warszawa 1966; W. K o r a b i e w i c z, *Pochodzenie emblematu krzyża*. „Novum” 1970, nr 11, s. 92 – 123; *Krzyż koptyjski i jego naśladownictwa*. Kolekcja Wacława Korabiewicza. Oprac. W. K o r a b i e w i c z. Warszawa 1976. Spośród najnowszych publikacji poświęconych zagadnieniu krzyży etiopskich należy zwrócić uwagę na pracę Mario di S a l v o, *Crosses of Ethiopia. The sign of faith. Evolution and form*. Milano 2006.

² M. K a m i l, *Die Athiopischen Anhang-Kreutze*. Zob. w: *Masqal – Krzyż Etiopii*. Wystawa zbiorów W. Korabiewicza..., s. 1.

³ W. K o r a b i e w i c z, *Pochodzenie emblematu krzyża*, s. 103.

literę X. Litera ta była wówczas znakiem Chrystusa, była uosobieniem Jego boskiego majestatu. W słowniku rzymskim znak ten oficjalnie nazywano „Cruz Decima”, tj. krzyż dziesiąty⁴. Tę właśnie literę kreślono kciukiem w znaku błogosławieństwa nad czołem⁵. Taki znak krzyża był jedynie gestem mnemonicznym wykonywanym w powietrzu, w innej postaci krzyż wówczas nie występował. Jako przedmiot materialny, rzeźbiony w drewnie, wykuwany w kamieniu czy odlewany w metalu wszedł w użycie dopiero w drugiej połowie IV stulecia⁶. Dziwić może kilkusetletni brak wyobrażeń krzyża w kulturze wczesnochrześcijańskiej (nawet na grobowcach nie wyobrażano krzyży). Rozwiązaniem tej kwestii był zapewne stosunek do powszechnej wówczas kary ukrzyżowania, a co za tym idzie do krzyża – miejsca kaźni, którego apoteoza musiała wydawać się w tamtych czasach nonsensem⁷.

Ukrzyżowanie było karą okrutną, albowiem aby ciało nie opadło przez rozierwanie ran na dłoniach, ofiarę sadzano na tzw. *sedulum* tj. sęku, który był przybity w połowie wysokości słupa. Sztuka sakralna od samego początku przedstawień krzyża unikała wyobrażania *sedulum*. Zastąpiono go podnóżkiem zwanym *suppodenum*, który w historii krzyżowania w ogóle nie był znany⁸. Potrzebny zatem był czas, aby zapomnieć o takim znaczeniu krzyża.

Najwcześniejsze przekazy o stosowaniu znaku krzyża jako przedmiotu materialnego pochodzą ze środowiska koptyjskiego - w regułach Pachomiusza (ok. 292 r. – 346 r.), stworzonych na użytek pierwszych wspólnot klasztornych Górnego Egiptu, odnaleźć można zapis pochodzący prawdopodobnie z 322 r., w którym jest mowa o obowiązku umieszczania znaku purpurowego krzyża na kapturach mnichów⁹. Interesujący jest fakt, że znak wprowadzony w użycie przez Pachomiusza to szeroki krzyż równoramienny, a nie monogram Chrystusa, który w czasach Pachomiusza był już powszechnie używany na powi-

⁴ *Tamże*, s. 104.

⁵ Zwyczaj ten przetrwał u wielu narodów, np. w Polsce jeszcze na początku XX w. matki w ten sposób żegnały opuszczających dom synów, tak też czynią kapłani np. przy chrzcie niemowlęcia. W. K o r a b i e w i c z, *Pochodzenie emblematu krzyża*, s. 104.

⁶ *Tamże*, s. 106.

⁷ Ukrzyżowanie było znane mniej więcej od VI w. przed Chr. i stosowano je masowo. Aleksander Macedoński (356 - 323 r. przed Chr.) po zajęciu Tyru ukrzyżował dwa tysiące jego mieszkańców, w 71 r. przed Chr. ukrzyżowano ok. sześć tysięcy uczestników powstania Spartakusa, cesarz Oktawian August (63 r. przed Chr. – 14 r. po Chr.) ku chwale zwycięstwa nad Sycylijczykami ukrzyżował sześć tysięcy jeńców. Zob. W. K o r a b i e w i c z, *Pochodzenie emblematu krzyża*, s. 99 oraz <http://pl.wikipedia.org>

⁸ *Tamże*, s. 100.

⁹ Pachomiusz, jak wielu ojców koptyjskich, pochodził spod Teb – dawnej siedziby faraonów. Był założycielem życia wspólnotowego nad brzegiem górnego Nilu, gdzie powstało osiem klasztorów. Ponad 7000 tamtejszych mnichów objętych zostało surową dyscypliną, opracowaną przez Pachomiusza w regułach życia klasztornej. Reguły Pachomiusza wywarły wielki wpływ na późniejsze prawodawstwo monastyczne, stały się prototypem dla reguł m.in. Bazylego Wielkiego. Klasztory pachomiańskie rozprzestrzeniły się w Palestynie, Syrii, Mezopotamii, Persji i Armenii. Zob. W.K o r a b i e w i c z, *Pochodzenie emblematu krzyża*, s. 115 – 117.

tanie i pożegnanie, widniał też na tarczach rzymskich legionistów¹⁰. Skąd zatem Pachomiusz zaczerpnął wizerunek krzyża równoramiennego? Wacław Korabiewicz jest zdania, że Pachomiuszowi posłużył za wzór najpopularniejszy i najpotężniejszy amulet starożytnego Egiptu - „Anch”, który jako jedyny ocalał podczas niszczenia znaków pogańskich i został zaadoptowany przez sztukę Koptów.¹¹ Adaptacja zaś krzyża Pachomiusza przez cały świat chrześcijański następowała ewolucyjnie i powoli, wypierając z użycia monogram X.

Reguła Pachomiusza była pierwszym w chrześcijańskim świecie nakazem wprowadzającym znak krzyża w użycie. W ten sposób upowszechnił się on w Górnym Egipcie, podczas gdy w Rzymie, Antiochii czy Konstantynopolu jeszcze go nie stosowano.

Odmienne również kształtował się na Wschodzie i Zachodzie chrześcijańskiego świata stosunek do krzyża. Na Wschodzie traktowano go jak amulet, obdarzano czcią jako symbol wiary. Dlatego Wschód kultywował tradycję wczesnych wyobrażeń krzyża zdobiąc je bogatym ornamentem, upowszechnił także wyobrażenia krzyża o ośmiu końcach (z przedstawieniem *suppondeum*), co nawiązywało do pamięci o krzyżu, na jakim odbyło się Ukrzyżowanie. Sztuka sakralna w wyobrażeniach krzyża poszła zatem na Wschodzie i na Zachodzie odrębnymi drogami. Zachód uprościł znak do krzyżujących się dwóch belek (krzyż o czterech końcach) i zaczął wydłużać prostopadłe ramię. Na takim krzyżu, zwanym łańskim, zaczęto umieszczać figury, w efekcie czego w Kościele katolickim pierwotny znak krzyża ustąpił miejsca krucyfikowski (VI w.). Typ krucyfiksu zmienił się w kolejnych epokach, od przedstawień Chrystusa żyjącego w długiej tunice, od XI w. natomiast przepasanego tzw. *perizonium*. Wschód nigdy nie dopatrywał się w krzyżu podobieństwa do szubienicy (co miało miejsce na Zachodzie), czcił i całował krzyż, wiele jego wyobrażeń wzbogacał symbolicznymi zdobieniami. W szerokim użyciu były na Wschodzie krzyże ręczne, które mógł nosić każdy chrześcijanin, nie mówiąc o wędrownych mnichach, którzy ręcznym krzyżem czynili znak błogosławieństwa¹².

Rozwój sztuki sakralnej w wykonywaniu wyobrażeń krzyża oraz upowszechnianie się zwyczaju używania krzyży na co dzień zostały zahamowane, a następnie wyrugowane z Górnego Egiptu w efekcie inwazji islamu w VII w.. Spadkobierczynią koptyjskich tradycji stała się Etiopia¹³.

¹⁰ W. Korabiewicz: *Pochodzenie emblematu krzyża*, s. 117.

¹¹ Anch postawiony na półksiężycu tworzy kotwicę, w czasach starożytnych wkładany był do grobów faraonów na szczęśliwą ich wędrówkę w zaświaty. Jako symbol chrześcijaństwa oznaczał zwycięstwo ducha nad materią, nazywany był krzyżem życia. Zob. W. Korabiewicz, *Pochodzenie emblematu krzyża*, s. 101–102.

¹² *Tamże*, s. 121.

¹³ Nazwa Etiopia wywodzi się z greki i oznacza „brązowe twarze”. Nazywano tak ludność pochodzenia murzyńskiego, która zamieszkiwała obszar górnego Nilu. Do tubylczej ludności z biegiem czasu dołączyła dominująca dzisiaj ludność pochodzenia semickiego, która przybyła z południowej części Półwyspu Arabskiego. Byli to tzw. „habaschat” tj. „wędrowcy”, od tego słowa pochodzi druga

Etiopia przyjęła chrzest w IV wieku czyniąc od razu z chrześcijaństwa religię państwową, co wpłynęło na zmianę prastarego godła Etiopii – starożytny lew judejski zaczął od tej pory trzymać w łapie znak krzyża.¹⁴ Znak krzyża przejęty z płaskorzeźb klasztorów koptyjskich przywiózł do Etiopii zapewne pierwszy arcybiskup kościoła etiopskiego Frumencjusz.¹⁵ Frumencjusz wyświęcony został na biskupa Aksum (stolica Etiopii) w Aleksandrii przez biskupa Atanazego. Po powrocie do Etiopii ochrzcił monarchę, dwór, a z czasem dużą część narodu, za co przeszedł do historii jako Apostoł Etiopii¹⁶. W 451 r. kościół etiopski przyłączył się do monofizytycznego wyznania wiary (z komuną pod jedną postacią) oraz zjednoczył się formalnie z kościołem koptyjskim, co wyrażało się m.in. w tym, że patriarcha koptyjski (z Aleksandrii) mianował patriarchę etiopskiego, tzw. Abunę¹⁷.

Etiopski kościół chrześcijański do dziś zachował starodawną formę, jego organizacja ma cechy feudalne¹⁸. Etiopscy chrześcijanie nigdy nie uzyskali ściślejszego kontaktu z Kościołem katolickim, mimo prób czynionych z Rzymu¹⁹. Kościół etiopski należy do obrządku prawosławnego (Etiopski Kościół Prawosławny), mimo że przez stulecia pozostawał na obrzeżach chrześcijańskiego świata. Pełną niezależność (autokefalię) uzyskał dopiero w 1959 r., a utworzenie patriarchy etiopskiego przyczyniło się do wyjścia Kościoła z izolacji²⁰. Zasklepiony w głębokim średniowieczu odznacza się wieloma wpływami, głównie starożydowskimi, bizantyjskimi, mużułmańskimi, co daje dość egzotyczną całość.

Etiopczycy od czasów starożytnych uważają się za spadkobierców starotestamentowej królowej Saby, której królestwo według powszechnego w Etiopii mniemania leżało na ziemiach Aksum. Dlatego uznają się oni za skoligaconych z Żydami, a co za tym idzie za naród wybrany. Wierzą, że w jednym z

nazwa państwa – Abisynia. Dzisiejsi Etiopczycy nie lubią być nazywani Abisycyfickami, gdyż nazwa ta ma dla nich negatywne znaczenie. Zob. www.magazyn.ekumenizm.pl

¹⁴ Cz. M o t y c z., *Abisynia bez maski*. Warszawa 1936, s. 82 – 84.

¹⁵ *Masqal – krzyż Etiopii...*, s. 1.

¹⁶ Frumencjusz (zm. 380 r.) jest dziś najbardziej czczonym świętym kościoła Etiopii. Poza zasługami christianizacji zapisał się też tłumaczeniem Pisma Świętego na miejscowy język geez. Zob. Cz. M o t y c z., *Abisynia...*, s. 83.

¹⁷ Cz. M o t y c z., *Abisynia...*, s. 83. Monofizytyzm – kierunek teologiczny, którego twórcą był Eutyches (ok. 378 – ok. 454) archimandryta klasztoru w Konstantynopolu głoszący, że Chrystus miał jedynie naturę boską. Stworzony przez Eutychesa kierunek stał się podstawą doktrynalną niektórych kościołów wschodnich, w tym kościoła koptyjskiego.

¹⁸ Zob. więcej w: L. S a w i c k i, *Studia nad Abisynią*. Warszawa 1913, s. 196 – 197.

¹⁹ W XVII w. pojawili się w Etiopii jezuita, którzy podjęli próbę latynizacji miejscowego Kościoła i podporządkowania go Rzymowi. Przez ok. 10 lat utrzymywała się efemeryczna unia, ale za nadużycia jezuita zostali wypędzeni z państwa, unia z Rzymem została zerwana, a Etiopia zamknęła się na wpływy z Zachodu. Zob. www.magazyn.ekumenizm.pl

²⁰ Od 1992 r. patriarchą Etiopii jest Paweł I. Patriarcha aleksandryjski, mimo że jest uznawany za duchowego przywódcę Etiopskiego Kościoła Prawosławnego, nie ma na niego żadnego wpływu. Zob. www.magazyn.ekumenizm.pl

ich klasztorów przechowywana jest Arka Przymierza z dziesięciorgiem przykazań (świętość judaizmu)²¹.

Aksum już w I w. przejęło kontrolę nad handlem na Morzu Czerwonym, w efekcie czego kontakty ze światem hellenistycznym stały się intensywne, a w okresie świetności państwa (IV w.) władca Aksum wraz z cesarzem bizantyjskim Justynianem I Wielkim podejmował próby podboju Płw. Arabskiego.²²

Mimo że od VII stulecia Etiopia została odcięta od szlaków handlowych i chrześcijańskiego świata przez zdobywających wpływy w Afryce muzułmanów, islam nie zdołał zdławić miejscowego Kościoła²³.

Ta wielość kontaktów pozostawiła trwałe ślady na charakterze, obrzędach i sztuce Kościoła Etiopskiego. Etiopscy chrześcijanie wzorowali się na Żydach w urzędzeniu wnętrza świątyni, przede wszystkim w używaniu Tabotu²⁴. Przejęli także wiele żydowskich zwyczajów np. obrzezanie, przestrzeganie Mojżeszowych zakazów dotyczących jedzenia określonych potraw, świętowanie szabat. Mieszanego egipsko-żydowskiego pochodzenia są tańce kościelne, wykonywane przez duchowieństwo podczas większych uroczystości²⁵.

Wpływ kultury bizantyjskiej widoczny jest przede wszystkim w malarstwie, które nigdy nie dostosowało się do warunków etiopskiego otoczenia. Postacie mają cechy rasowe Greków bizantyjskich, noszą stroje, jaki obowiązywał na dworze cesarza Justyniana, a Chrystus wygląda jak dygnitarz bizantyjski z VI w.²⁶

Z islamu natomiast etiopscy chrześcijanie przejęli poglądy o luźnym charakterze więzów małżeńskich i wielożeństwie²⁷.

Nabożeństwa w kościołach Etiopii są zatem konglomeratem różnych wpływów kulturowych i podróżą w czasie – liturgia odprawiana jest tam w kanonie z IV wieku. Wykute w skałach kościoły Lalibeli (ich unikalna architektura należy do cudów świata) rozbrzmiewają śpiewem kapłanów, którym towarzyszą wybijające rytm modlitwy bębny i sistrumy (grzechotki)²⁸. Światło pada jedynie

²¹ A. Michalek, *Wyprawy krzyżowe. Etiopia*. Warszawa 2005, s. 15, 18.

²² *Tamże*, s. 16.

²³ Więcej o sytuacji zagrożonego islamem Kościoła Etiopskiego zob.: *Tajemnicze królestwo księdza Jana* na www.histmag.org

²⁴ Tabot – tak nazywany jest kamień alabastrowy, będący symboliczną kopią tablic z dziesięciorgiem przykazań Mojżesza. Każda świątynia w Etiopii posiada Tabot, na nim odprawiane jest nabożeństwo. Zob. więcej w: *Krzyż koptyjski i jego naśladownictwa ...*, s. 10–16.

²⁵ Interesujące są również wpływy chrześcijaństwa na etiopskich Żydów, którzy przejęli wiarę w Zmartwychwstanie, piekło i raj, praktykują spowiedź oraz posiadają zakony męskie i żeńskie, przejęli też do pewnego stopnia chrześcijańską hierarchię duchowną. Zob. L. Sawicki, *Studia...*, s. 196–197.

²⁶ *Tamże*, s. 159.

²⁷ *Tamże*, s. 196–197.

²⁸ Każdy kapłan trzyma w jednej ręce sistrum – grzechotkę, używaną w starożytnych kultach egipskich bogiń Hathor i Izidy, w drugiej ręce kapłan ma długą łaskę modlitewną, na której może się wesprzeć podczas wielogodzinnych nabożeństw. Przy potrząsaniu sistrumy metalowe

z trzymanej przez diakona świecy, przy której czytane jest Pismo Święte. Wierni zgromadzeni wewnątrz są jakby przytuleni do murów jaskini²⁹.

Etiopskie krzyże to arcydzieło wyobraźni i symboliki. W niczym nie przypominają europejskich ascetycznych form – nawet barok w porównaniu z fantazją miejscowych twórców wypada blade. Wzory etiopskich krzyży nie są jednak wynikiem ich pomysłowości, lecz wiążą się z bogatą i złożoną symboliką. Dziś trudno jest jednoznacznie wyjaśnić symbolikę wszystkich ornamentów, po pierwsze dlatego, że nie było w Etiopii szkół rzeźbiarskich, czy pracowni odlewnictwa. Krzyże rzeźbili w drewnie i wykuwali w metalu przeważnie mnisi. Po drugie, w zależności od tego, z jakiego klasztoru krzyże pochodziły, miejscowi mnisi dawali ornamentom krzyża swoje (lokalne) objaśnienia. W kościołach Etiopii można odnaleźć dziesiątki, a nawet setki różnorodnych krzyży, często tak odległych od swego pierwowzoru, że ich pochodzenia i symboliki wyjaśnić już nie można³⁰.

Zwykle na samym dole krzyża umieszczony jest prostokąt, który może oznaczać Arkę Przymierza, może też być przedstawieniem grobu Adama³¹, z którego jako znak odkupienia wyrasta krzyż. Wówczas na prostokącie umieszczona jest czaszka lub głowa Adama. Prostokąt na dole krzyża może też symbolizować ziemię-opokę z jej czterema stronami świata, z której wyrasta zwycięski krzyż. Wreszcie prostokąt ów może oznaczać podnózek (*suppondeum*)³².

Krzyż wyrastający z dolnego prostokąta często wpleciony był w ażurową płataninę, rozwijającą się w dziesiątki małych krzyżyków przypominających swoim splotem sieć. Była to sieć Salomona mająca odstraszać demony. Ramiona krzyża zaś posiadały zwykle potrójne (trójlistne) zakończenia, które symbolizują Trójcę Świętą³³.

Najbardziej rozpowszechniona w Etiopii grupa krzyży to krzyże ręczne. Ich adoracja jest charakterystyczną cechą miejscowego życia – na każdym kroku, wg relacji podróżników, widzi się czolobitne grupki ludzi, którzy garną się do napotkanego zakonnika po błogosławieństwo wykonywane takim właśnie krzyżem.³⁴ Grupie krzyży ręcznych dał początek typ krzyża zwanego „Hawaria”, co z języka amharskiego znaczy Ewangelista. Nazwa sugeruje, że z podobnymi krzyżami zjawili się w Etiopii nauczyciele Ewangelii³⁵.

Krzyże ręczne metalowe kute z żelaza są mniej wyczelowane, ich piękno polega na surowości i prostocie. Natomiast okazy srebrne lub mosiężne

dyski uderzają o siebie wydając cichy brzęk. Zob. więcej w: R. G r i e r s o n, S. M u n r o - H a y, *Arka Przymierza*. Warszawa 2000, s. 260 – 261.

²⁹ K. G u z i Ń s k i: *Aniołowie o amharskich twarzach*. Zob. na www.pulsbiznesu.pl

³⁰ A. O l e j - K o b u s, *Świat skryty w krzyżu*. Zob. na www.etiopia.pl

³¹ Według legendy grób Adama znajdował się na Górze Kalwarii u stóp Krzyża Pańskiego.

³² Zob. A. O l e j - K o b u s, *Świat ... oraz Masqal – krzyż Etiopii ...*, s. 1 – 5.

³³ E. P y r e k, *Rytuły, wtajemniczenia, inicjacje*. Przewodnik. Białystok 2001, s. 81 – 82.

³⁴ *Masqal – krzyż Etiopii ...*, s.3.

³⁵ *Krzyż koptyjski i jego naśladownictwa...*, s. 10 – 16.

zadziwiają kunsztem splotów. Na krzyżach metalowych często istnieją napisy w języku geez, podają one imiona ofiarodawcy albo właściciela, czasami miejsce wykonania, bardzo rzadko datę. Ornamentyka krzyży ręcznych drewnianych ma charakter wtórny, albowiem technika ich wykonywania przypomina obróbkę metalu lub marmuru. Jest to tzw. rzeźba plecionkowa (sznurkowa) oraz rzeźba kryształowa (pajęczka)³⁶.

Stare eksponaty krzyży ręcznych drewnianych wykazują tendencje do łączenia się ze sobą trójlistnego zakończenia ramion, tworząc romb, albo koło opisane na ramionach krzyża. Powstałe pomiędzy ramionami przestrzenie zwykle wypełniają ażurowe zdobienia. Grupa krzyży romboidalnych uważana jest za najstarszą i najbardziej popularną formę krzyży ręcznych drewnianych. Poza nią i grupą krzyży kolistych jest jeszcze grupa krzyży graniastych, w których zakończenia ramion tworzą prostokątne przylegające do siebie bryły, wykonywane techniką pajęczką. Jest też grupa krzyży trójlistnych, a więc tych, których ramiona wieńczą trójlistne motywy bez jakichkolwiek połączeń. Grupę tworzą też tzw. krzyże kanciaste, których zakończenie ramion, zamiast okrągłych trójlistków, posiada ostre kanty³⁷.

Często bywa tak, że motyw krzyża całkowicie zatracą się wśród skomplikowanych i splecionych ornamentów tworzących jakby koronę drzewa. W istocie ma to być drzewo rajskie dobra i zła³⁸.

Z formy krzyża o wydłużonym dolnym ramieniu powstał krzyż procesyjny. Prawdopodobnie w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w Etiopii procesje nie były popularne i bezpieczne, bo krzyże procesyjne robiono niewielkie (ok. 20 cm) i zagmatwane w rysunku. Dopiero podczas misyjnej akcji jezuitów w XVI w. krzyże procesyjne rozwinęły swoje rozmiary i wyraz artystyczny. Większość istniejących dziś egzemplarzy pochodzi z Gondaru – głównej bazy ojców jezuitów z tamtych czasów³⁹. Dzięki złotnikom z Yemenu, Himary i Saby zaczęły powstawać okazałe dekoracje krzyżowe – powstała forma rozetowa, gdzie szereg drobnych krzyżyków zamyka się w jednym wspólnym jakby monstracyjnym krzyżu.

Równie popularną formą krzyża procesyjnego są krzyże romboidalne. Są one zwykle bardzo duże, kute z grubej mosiężnej albo srebrnej blachy, lub też rzeźbione z drewna.

Charakterystycznym szczegółem ornamentacyjnym krzyży procesyjnych Etiopii jest umieszczanie ich na łęku. Czasami łuk ten jest jednolity i naprowa-

³⁶ Zob. *Masqal – krzyż Etiopii...*, s. 4. Krzyże zdobione motywem plecionki wywodzą się od krzyży wyrabianych ręcznie ze skórzanego sznurka (jeszcze dziś są spotykane w Etiopii). Motyw plecionki wydaje się nawiązywać do splecionych gałęzi Drzewa Życia. Zob. D. B u x t o n, *The Abyssinians*. Southampton 1970, s. 164 – 176.

³⁷ *Masqal – krzyż Etiopii...*, s. 4.

³⁸ Zob. *Krzyż koptyjski i jego naśladownictwa...*, s. 11.

³⁹ *Masqal – krzyż Etiopii...*, s. 3.

dza myśl o księżycu, czasami łamie się tworząc dwa półkola, gdzie indziej znów łączy się w regularną obręcz. Wydaje się jednak, że wszystkie odmiany tego ornamentu miały w pierwotnym zamierzeniu wyobrażenie księżycy i odwołanie się do jednego z pierwszych znaków chrześcijaństwa – krzyża życia (Anch)⁴⁰. Każdy krzyż procesyjny posiada tuleję do nasadzenia go na kij.

Krzyże niedużych rozmiarów i chałupniczej roboty noszone tradycyjnie na niebieskim sznurku stanowią równie popularny i niezbędny w Etiopii rodzaj krzyży osobistych. Są to krzyże wisiorkowe (pektoralne). Zawieszają się je na szyi niemowląt, jako że chronić mają przed złem. Krzyże wisiorkowe były jedno i dwuwarstwowe, te ostatnie pierwotnie służyły jako relikwiarze⁴¹.

Ciekawostką Etiopii pozostaje jeszcze jedna grupa krzyży osobistych – tylko tu zobaczyć dziś można ludzi z wytatuowanym znakiem krzyża na czole lub na dłoni⁴², a do miejscowego *curiosum* należą krzyże – wykałaczkę uszne.

Bogactwo ornamentów oraz złożona struktura krzyży Etiopii daje obraz niezwyklej kultury, pozostającej spadkobierczynią pierwotnej wiary chrześcijańskiej. Zdobnictwo i formy, jakie przybrały krzyże Etiopii, mają niespotykany nigdzie indziej charakter, a symboliczny wymiar krzyża wpisuje się w mentalną złożoność ludów zamieszkujących obszary Etiopii.

Кресты Эфиопии – ориентальная эволюция на рубеже Церкви

Резюме

В предложенной статье обращается внимание на еще не вполне разработанную проблему места крестов Эфиопии в мире христианского сакрального искусства, на что, несомненно, повлияло их своеобразное развитие на стыке византийских, европейских, мусульманских традиций.

Первая часть статьи представляет собой краткий обзор истории изображений креста в раннехристианском мире, с учетом специфики сакрального искусства Эфиопии.

Вторая же часть статьи посвящается описанию эфиопских изображений разных видов крестов и объяснению их символики.

⁴⁰ *Masqual – krzyż Etiopii...*, s. 3.

⁴¹ *Tamże*.

⁴² A. O l e j – K o b u s, *Świat skryty w krzyżu ...*